

УДК 316.4.051.3:94»1941/1945»

Е. Г. Позднякова-Кирбят'єва

канд. соц. наук,

докторант кафедри політології, соціології та культурології

Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди

кв. 92, вул. Новгородська, буд.22А, м. Запоріжжя, 69076, Україна

тел.:+380504117087

e-mail: cobrian@mail.ru

СОЦІАЛЬНА ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ПРО ВЕЛИКУ ВІТЧИЗНЯНУ ВІЙНУ В ЕМПІРИЧНОМУ ВИМІРІ

Статтю присвячено проблемі дослідження соціальної історичної пам'яті про Велику Вітчизняну війну. Автор розглядає та аналізує результати соціологічного дослідження яке проводилось в Східній та Центральній Україні. Особлива увага приділяється визначенню особливостей соціальної пам'яті серед різних її суб'єктів-носіїв, передусім серед представників різних поколінь. Також розглядаються особливості соціальної пам'яті.

Ключові слова: соціальна пам'ять, соціальна історична пам'ять, Велика Вітчизняна війна, респонденти, вікові групи.

Постановка проблеми. Незважаючи на те, що після розпаду СРСР ритуалізм і пієтет, пов'язані з війною і перемогою, залишилися практично незмінними, цікаво, яким чином сприймаються ці події сучасною молоддю. Яка різниця між соціальною пам'яттю груп людей, що виростили за часів Радянського Союзу, і молоді, що виховувалася в незалежній Україні. Поза сумнівом, величезний вплив на формування відношення до війни у молодих людей надають сучасні канали комунікації, одним з наших завдань було виявлення їх особливостей.

Актуальним є виявлення особливостей соціальної пам'яті серед різних її суб'єктів-носіїв, перш за все серед представників різних поколінь. Все це і зумовило актуальність проблематики, яку ми розглянемо в пропонованій Вашій увазі статті.

Метою даної статті є викладення та аналіз результатів соціологічного дослідження.

Аналіз останніх досліджень. Починаючи з кінця 1980-х у країнах колишнього СРСР неодноразово проводилися масові опитування, які тим або іншим чином є дотичними питань історичної пам'яті та історичної пам'яті про ВВВ. Прикладом є дослідження Центру соціологічних досліджень АОН при ЦК КПРС «Історична пам'ять (на прикладі дослідження історичного свідомості населення РРФСР)», проведене в 1990 р. (загальноросійська репрезентативна вибірка N = 2196 осіб); дослідження кінця 80–90-х рр. Всеросійського центру досліджень громадської думки (ВЦИОМ) і дослідження Російського незалежного інституту соціальних і національних проблем 1996 р.; результати досліджень соціологічного центру РАГС «Історична

пам'ять у масовій свідомості населення Російської Федерації» 2001 та 2004 рр. (загальноросійська репрезентативна вибірка N = 2401 і 1601 осіб відповідно) [1]. Інститут соціології НАН Білорусі напередодні 65-річчя з дня перемоги провів соціологічні дослідження і вивчив стосунки білорусів до Перемоги над фашистською Німеччиною [2], соціологічне дослідження «Діти і молодь про Велику Вітчизняну війну». Згідно з програмою дослідження анкетні опитування читачів дитячих бібліотек Чуваської Республіки проводилися кожні 4 роки (2000, 2004, 2009) — в роки, передуючі ювілейним датам Великої Перемоги [3].

Основний зміст. Для емпіричної верифікації деяких аспектів соціальної історичної пам'яті було проведено анкетне опитування населення деяких міст Сходу і Центру України. Вибірка двоступенева, така, що районує, випадкова, репрезентативна для дорослого населення. Опитування за місцем проживання. Контрольовані параметри — стать і вік. Опитано 870 осіб.

У проведеному дослідженні вивчалася специфіка відношення до Великої Вітчизняної війни і стану соціальної пам'яті про неї для різних поколінних когорт.

Для виділення поколінних когорт була використана шкала, в якій виділено покоління, що виросло на початку ХХІ століття — час відносної стабілізації після отримання незалежності України (тобто до 20 років), від 21 до 30 років — респонденти, становлення яких припало на перші роки незалежності, 31–40 років — люди середнього віку, які формувалися в часи перебудови, 41–60 років — люди, які формувалися до перебудови, понад 60 років — літні люди, формування яких припало на післявоєнні десятиліття. У дослідженні виявилася найбільша різниця в соціальній пам'яті і в різних аспектах, пов'язаних з нею, між наймолодшою віковою групою і більш старшими поколіннями. Далі розглянемо особливості соціальної пам'яті детальніше.

Перш за все, слід з'ясувати загальний інтерес населення Сходу і Центру України до подій Великої Вітчизняної війни. Звернемося до емпіричних даних (див. таблицю 1).

Таблиця 1

Інтерес до подій Великої Вітчизняної війни серед різних вікових груп

	До 20	21–30	31–40	41–60	Понад 60	Всього
Так, дуже цікавлять	34,8 %	42,3 %	55,8 %	61,3 %	49,1 %	46,6 %
Скоріше цікавлять	54,5 %	46,2 %	41,9 %	32,0 %	42,4 %	44,1 %
Скоріше не цікавлять	10,7 %	11,5 %	2,3 %	5,9	8,5 %	9,1 %
Не цікавлять абсолютно				0,8		,2 %

Як бачимо з таблиці 1, в населення досить високий інтерес до подій Великої Вітчизняної війни. В тій чи іншій мірі таку цікавість виявляє 90 % респондентів. Гендерних відмінностей по цьому пункту немає. Проте є деякі відмінності у відповідях респондентів різного віку.

З даних таблиці 1 видно, що міра інтересу до подій Великої Вітчизняної війни серед молоді (до 20 років), відрізняється від міри інтересу до війни старших поколінь. Серед молоді менше тих, хто дійсно цікавиться війною,

ніж тих, кого події війни цікавлять. Так на питання «Чи цікавлять Вас особисто події Великої Вітчизняної війни?» серед молодих респондентів відповіли «Так, дуже» 34,8 % (що на 11,8 % менше середнього по вибірці), тоді як «Скоріше цікавлюся» — 54,5 %. Звичайно, не можна говорити про те, що молоді люди зовсім не цікавляться подіями ВВВ, проте вони виявляють швидше середню цікавість, ніж високу. Найбільший інтерес до війни проявляють люди у віці від 31 до 60 років. У цих людей соціальна пам'ять про війну сформована під впливом ще радянської ідеології, при цьому вони проявляють високий рівень соціальної активності.

Крайній інтерес викликають дані, представлені в таблиці 2, що відображають відчуття, пов'язані зі святом 9 травня. На відміну від поколінь, що виростили під час Радянського Союзу, молодь відчуває це свято інакше. Молоді люди, що виростили в незалежній Україні, поряд з гордістю за перемогу над фашизмом, частіше, ніж особи інших вікових груп, висловлюють думки про безглуздя війни.

Таблиця 2

Відчуття, пов'язані зі святом 9 травня, залежно від віку

	До 20	21–30	31–40	41–50	51–60	Старше 60	Всього
Гордість за перемогу над фашизмом	76,1 %	85,9 %	93,0 %	91,4 %	80,9 %	78,0 %	83,7 %
Скорбота про загиблих і поранених	89,6 %	84,6 %	93,0 %	91,4 %	85,3 %	84,7 %	87,1 %
Гордість за те, що відстояли честь своєї Батьківщини	85,1 %	85,9 %	83,7 %	94,3 %	76,5 %	72,9 %	83,0 %
Жаль про безглуздя війни	52,2 %	46,2 %	44,2 %	34,3 %	36,8 %	40,7 %	43,9 %
Певних відчуттів із цього приводу у мене немає	1,5 %	5,8 %	,0 %	2,9 %	5,9 %	1,7 %	4,1 %

Як видно з таблиці, у всіх вікових групах переважна більшість респондентів (84 %) виражають «Гордість за перемогу над фашизмом». Примітним є те, що гордість за перемогу над фашизмом більшою мірою висловлюють жінки (89 %, а серед чоловіків 79 %), при цьому така тенденція просліджується у всіх вікових групах. Це може свідчити про украй різко негативне відношення жінок до будь-яких проявів фашизму, що і пояснює їх високу гордість за перемогу над ним.

Переважна більшість респондентів також виражають свою «Скорботу про загиблих і поранених» (87 %) і «Гордість за те, що відстояли честь своєї Батьківщини» (83 %).

Але в одному пункті характеристики відчуттів відмінності є. Так, більше половини (52 %) молодих людей шкодує про безглуздя війни, тоді як в інших вікових групах таких людей помітно менше (34–40 %).

Гіпотез про причини даного факту може бути декілька. Минають покоління, для яких жертвенність у війні була природною, без сумнівів в її

необхідності. Баланс між цінністю перемоги і жертвами заради перемоги поступово схиляється у бік жертв. Тоді як для людей старшого віку цінність перемоги була безперечною і жертви заради неї означали менше, ніж для молодого покоління.

Змінюється ментальність людей. Абстрактний пацифізм без коректування на значення конкретної війни поступово стає усе більш поширеним. Відмінності між справедливими і несправедливими війнами стають менш виразними.

Причиною так само може бути додаткова інформація про Велику Вітчизняну війну, яка була раніше недоступна з ідеологічних причин, але після розпаду Союзу вільно поширюється різними каналами масової комунікації. До неї можна віднести дані про реальні втрати СРСР, стратегічні і політичні помилки влади, вимушені жертви, жорстокості НКВД і так далі.

Певне значення має дещо менша увага до війни з боку суб'єктів соціалізації в процесі дії їх на молодь. У системі сучасної освіти менше, ніж раніше, приділяється уваги формуванню певного відношення до війни. У школах діти і підлітки менше, ніж раніше, учать пісні, присвячені війні і перемозі в ній, 9 травня проводяться паради, але без обов'язкової масової присутності школярів та студентів. Необов'язковими також стають ритуали вручення квітів ветеранам і тому подібне. У якійсь мірі в цьому проявляється можливий вплив зміни ідентичності. Молодь менше ідентифікує себе з тим народом, який перемагав у війні. При обговоренні результатів дослідження на наукових семінарах зустрічалися вислови молодих соціологів-аспірантів, що «молоді люди слабкіше ідентифікують себе з переможцями у війні, оскільки перемагав у війні СРСР, а не Україна. Хоч Україна і була у складі Радянського Союзу і активно брала участь у війні, але все-таки у війні брала участь інша країна, не власне Україна. А молоді люди мають ідентичність, пов'язану з Україною, а не ідентичність радянської людини».

Але всі ці зміни існують як невелика тенденція і доки не виявляються з повною визначеністю. Існує різниця в соціальній пам'яті різних поколінь і щодо причин початку Великої Вітчизняної війни (див. табл. 3).

Як видно з таблиці, переважна більшість (80 %) респондентів всіх вікових груп вважають, що причиною початку Великої Вітчизняної війни є «Прагнення Німеччини до світового панування». По цьому пункту істотних відмінностей між віковими групами немає. Проте є відмінності в оцінці міри провини за війну Німеччини і фашизму. Частина респондентів розводить ці поняття і не повністю ототожнює їх в терміні «фашистська Німеччина». Люди старшого покоління відносно велику провину за розв'язування війни покладають на фашизм, а молодь на Німеччину. Тут спостерігається чітка симетрія. Пункт «прагнення фашизму до світового панування» як причина війни також відзначила більшість респондентів з усіх вікових груп. Проте серед молоді цей пункт вибрали відносно менше респондентів, ніж серед людей із старших вікових груп (відповідно 67 % і 88 %).

Таблиця 3

Думки про головні причини початку Великої Вітчизняної війни залежно від віку

	До 20	21-30	31-40	41-50	51-60	Понад 60	Всього
Прагнення фашизму до світового панування	67,2 %	82,7 %	88,4 %	88,6 %	81,8 %	72,4 %	79,9 %
Прагнення провідних держав світу оволодіти новими територіями, сировинними ресурсами, ринками збуту	68,7 %	77,6 %	62,8 %	48,6 %	62,1 %	67,2 %	68,8 %
Прагнення фашистів знищити комунізм	22,4 %	21,2 %	37,2 %	34,3 %	42,4 %	39,7 %	30,1 %
Прагнення знищити фашизм	20,9 %	19,2 %	11,6 %	20,0 %	12,1 %	10,3 %	16,7 %
Прагнення Німеччини до світового панування	82,1 %	81,4 %	88,4 %	82,9 %	74,2 %	69,0 %	79,6 %
Інтереси владної верхівки Німеччини	53,7 %	58,3 %	58,1 %	48,6 %	59,1 %	53,4 %	56,0 %
Інтереси владної верхівки СРСР	32,8 %	26,9 %	18,6 %	14,3 %	15,2 %	19,0 %	23,6 %
Інтереси владної верхівки інших країн (США і Великої Британії)	20,9 %	19,9 %	27,9 %	17,1 %	24,2 %	27,6 %	22,7 %

А відносно Німеччини співвідношення між відповідями молоді і старших протилежне (відповідно 82 % серед молоді і 69 % серед літніх людей). На наш погляд, ця різниця багатозначна. Ідеологічні причини війни молоддю відносно зменшуються. Акцент значущості переноситься на політичний чинник, агресивну політику країни, а не на особливість фашистської ідеології даної країни. Це може означати, що в соціальній пам'яті молоді поступово стирається уявлення про суть фашизму як агресивної, людиноненависницької ідеології.

Ця думка підтверджується іншими даними. Серед молоді можна відзначити певну нівеляцію міри вини за початок війни фашизму і комунізму. Якщо серед респондентів старшого віку пункт «Прагнення фашистів знищити комунізм» як причина війни наголошується в 4 рази частіше, ніж пункт «Прагнення знищити фашизм» (відповідно 42 % і 11 % серед осіб від 50 років і старше), то серед молоді різниці між цими пунктами практично немає (відповідно 22 % і 21 %). Попутно можна відзначити, що провина фашистів відмічена молоддю в два рази рідше, ніж людьми старше 50 років і відповідно провина комунізму відмічена молоддю в два рази частіше, ніж людьми старше 50 років. Кожна п'ята молода людина вважає, що прагнення знищити фашизм і знищити комунізм, як причина

війни, значимі однаковою мірою. У цьому може позначатися досить поширена думка серед певної групи молоді і інтелігенції, що між фашизмом і комунізмом сталінського толку великої різниці немає: обидві ідеології і режими, засновані на цих ідеологіях, відрізняються жорстокістю до людей, тоталітаризмом, мілітаризмом і імперськими намірами. Годі й говорити, що люди старшого віку з цим рішуче не згодні. Відзначаючи деякі перегиби сталінізму, люди старших вікових когорт ясно вважають, що комунізм і фашизм діаметрально протилежні ідеології і зіставляти їх неприпустимо.

Всі вікові групи приблизно в однакових пропорціях вважають, що однією з причин війни були геополітичні інтереси не лише Німеччини, а і інших країн — учасниць війни. Так, дві третини респондентів відзначили пункт причини війни: «Прагнення провідних держав світу оволодіти новими територіями, сировинними ресурсами, ринками збуту».

Проте, є відмінності між молодими і старшими в оцінці міри провини конкретних країн. Так, якщо пункт «Інтереси владної верхівки США і Великої Британії» відмічено приблизно однаково п'ятою частиною всіх вікових груп, пункт про вину влади Німеччини також відмічений приблизно однаково половиною респондентів всіх вікових когорт, то пункт винності влади СРСР відмічений молоддю і старшими по-різному. В цілому по вибірці винність влади Німеччини відмічена в два рази частіше, ніж винність влади СРСР. Але серед молоді ця різниця складає 60 % (відповідно 54 % вини на владі Німеччини і 33 % на владі СРСР), а серед людей старшого віку ця різниця складає 40 % (59 % і 15 %), тобто в 6,5 разів більше, ніж серед молоді. Ми бачимо по цьому пункту діаметральне різне уявлення про причини війни між старшими і молодшими.

Такі ж відмінності є і по інших варіантах відповідей про причини війни.

Серед молоді локус причин переміщується від агресії нацистської Німеччини до політичних інтересів СРСР. Молоді люди в меншій мірі вважають прагнення фашизму до світового панування і знищення комунізму причинами війни. Навпаки, причини війни вони частіше, ніж старші, бачать у політиці владної верхівки Радянського Союзу і прагненні знищити фашизм. Так, варіант відповіді на питання про причини війни «Інтереси владної верхівки СРСР» серед молоді вибрали в два рази більше респондентів, ніж серед людей старшого віку. Серед молоді так вважає третина респондентів, а серед людей 40–60 років даний пункт вибрали лише близько 15 %.

Така ситуація наводить на думку про те, що досить велика частина сучасної молоді покладає деяку долю провини за початок війни на Радянський Союз, вірніше на його сталінське керівництво.

Вживання непараметричної статистики Спірмена дозволило встановити статистично значимий зв'язок між віком 21–30 років і деякими переконаннями з приводу причин початку війни. Це свідчить на користь висновку про сформованість певного образу семантичної пам'яті. У цій віковій групі сформована стійка громадська думка, що основною причиною початку Великої Вітчизняної війни було прагнення провідних держав світу

оволодіти новими територіями, сировинними ресурсами, ринками збуту. Вони відносяться до причин війни прагматично, критично відносяться до інформації, що отримується із ЗМІ. Люди цього віку вже закінчили ВНЗ або певний час працювали, тобто — це вже досить самостійні молоді люди. На них мало вплинула радянська пропаганда, оскільки виросли вони в час або після перебудови. Існує зворотна кореляція між цією віковою групою і варіантом «прагнення фашистів знищити комунізм», тобто в їх соціальній пам'яті немає переконання про те, що однією з причин війни було бажання Німеччини знищити комунізм.

Вищезазначені тенденції є видимими і у відповідях респондентів на питання про чинники, що визначили перемогу у Великій Вітчизняній війні (див. таблицю 4).

Таблиця 4

Чинники, що визначили перемогу у Великій Вітчизняній війні

	До 20	21–30	31–40	41–50	51–60	Понад 60	Всього
Патріотизм	63,6 %	69,2 %	82,9 %	90,9 %	83,8 %	81,4 %	75,3 %
Героїзм на фронті і в тилу	71,2 %	73,1 %	82,9 %	87,9 %	86,8 %	86,4 %	78,6 %
Ненависть до ворога	13,6 %	28,2 %	51,2 %	78,8 %	48,5 %	54,2 %	38,8 %
Добра військова підготовка населення	9,1 %	9,0 %	2,4 %	,0 %	8,8 %	6,8 %	7,4 %
Допомога країн-союзників	19,7 %	14,1 %	9,8 %	6,1 %	2,9 %	,0 %	10,2 %
Прагнення перемогти ворога	34,8 %	38,5 %	36,6 %	12,1 %	42,6 %	44,1 %	37,4 %
Страх людей за своє життя	10,6 %	14,1 %	,0 %	3,0 %	5,9 %	3,4 %	8,4 %
Страх населення за життя рідних і близьких	50,0 %	26,9 %	12,2 %	6,1 %	14,7 %	15,3 %	23,7 %

Примітка. Респонденти могли вибрати 3 основних чинника.

Молодь і старші покоління по-різному оцінюють чинники перемоги у війні. Так, люди старше 30 років в більшості своїй вважають вирішальними афектні чинники, такі як «патріотизм», «ненависть до ворога», тоді як представники молодших соціальних груп, до 30 років, прагматично відносяться до перемоги. Вони вважають, що вирішальними чинниками були «допомога країн-союзників» і «страх населення за життя рідних і близьких». Молоді люди сильно відірвані в часі від тієї дійсності, в якій виховувалися старші покоління, тому молодь менше переживає почуття гордості і патріотизму. Молодь так само менше відчуває ненависть до фашистських загарбників і менше боїться їх.

Висновки. Велику роль також відіграє інформаційне поле, в якому сформована установка, що в багатьох соціально-економічних проблемах сучасної України винне радянське минуле. До радянського минулого в час-

тини молоді сформувалося негативне відношення, а люди, які тим або що іншим чином проявляють прихильність радянським цінностям і культурі, безкомпромісно називаються homo soveticus. Довгий час після розпаду Радянського Союзу Україна знаходилася в проміжному стані з точки зору ідентичності і характеру ідеології, проте зараз, на прикладі відношення до подій ВВВ, ми бачимо, що в молодіжному середовищі складаються нові цінності, направлені швидше у бік незалежності, інтеграції до Європи і що принижують цінність радянського минулого. Для прийняття суспільством нових цінностей необхідно переглянути старі, що наочно продемонстровано країнами Центральної і Східної Європи, що вступили до Єврозоні.

Список використаної літератури

1. Тавокин Е. П. К вопросу об исторической памяти о Великой Отечественной войне / Е. П. Тавокин, И. А. Табатадзе // Социологические исследования. — 2010. — № 5. — С. 62–66.
2. Котляров И. В. Великая Отечественная война в зеркале социологии [Электронный ресурс] / И. В. Котляров; Институт сацыялогіі НАН Беларусі. — Режим доступа: <http://socio.bas-net.by/be/artdetailed.php?id=8> (дата обращения: 20.03.2013). — Загл. с экрана.
3. Миронова Т. Н. Дети и молодежь о Великой Отечественной войне. Итоги социологического исследования 2009 г. [Электронный ресурс] / Т. Н. Миронова. — Режим доступа: http://www.chuvrdb.ru/child_vov.htm (дата обращения: 20.03.2013). — Загл. с экрана.

Э. Г. Позднякова-Кирбятъева

кафедра политологии, социологии и культурологии
Харьковского национального педагогического университета
имени Г. С. Сковороды
ул. Артема, 29, г. Харьков, 61000, Украина

СОЦИАЛЬНАЯ ИСТОРИЧЕСКАЯ ПАМЯТЬ О ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЕ В ЭМПИРИЧЕСКОМ ИЗМЕРЕНИИ

Резюме

Статья посвящена проблеме исследования социальной исторической памяти о Великой Отечественной войне. Автор рассматривает и анализирует результаты социологического исследования, которое проводилось в Восточной и Центральной Украине. Особое внимание уделяется определению особенностей социальной памяти среди разных ее субъектов-носителей, прежде всего среди представителей разных поколений. Также рассматриваются особенности социальной памяти.

Ключевые слова: социальная память, социальная историческая память, Великая Отечественная война, респонденты, возрастные группы.

E. G. Pozdnyakova-Kirbatyeva.

Department of political science, sociology and cultural science of The Kharkiv national pedagogical university the name of G. S. Skovorody
Artem str., 29, Kharkiv city, 61000, Ukraine

SOCIAL HISTORICAL MEMORY ABOUT GREAT PATRIOTIC WAR IN THE EMPIRIC MEASURING

Summary

The article is devoted the problem of research of socially historical memoryi about Great Patriotic war. An author examines and analyses the results of sociological research which was conducted in East and Central Ukraine. The special attention is spared determination of features of social memory among different subjects — transmitters, foremost among the representatives of different generations. The features of social memory are also examined.

Key words: social memory, social historical memory, Great Patriotic war, respondents, age-dependent groups.